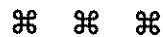

ד"ר אהרן גפן

שאלה על גבי תשובה

ראשי-פרקים

- א. שוי"ב - לשון מקרא, חז"ר - לשון חכמים
- ב. חזר ותשובה
- ג. שוי"ב וחז"ר בתפילה
- ד. חזרה בשאלה
- ה. סוף דבר

א. שוי"ב – לשון מקרא, חז"ר – לשון חכמים

השורש שוי"ב משמש במקרא במשמעים אחדים. עיקרם הוא חזרה לראשיתו של מעשה. מכאן עולה המשמע של חזרה למקום שיצאו ממנו, חזרה ממעשה לראשיתו, שלא ייחשב לו במניין מעשיו או שיעשה שנית כראוי, ודומיו.¹ אברהם, העומד לפני הקב"ה לבקש על סדום ועמורה "שב למקומו" (ברא' יח, לג) ואמר לנעריו "שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה ונשתחוה ונשובה אליכם" (שם כב, ה), ואחר מעשה אמר הכתוב "וישב אברהם אל נעריו" (שם יט).

שורש זה משמש הרבה בעניין תשובה. שגור מכל הוא הפסוק הפותח את ההפטרה של שבת שבינתיים, שבין ראש השנה ויום הכיפורים, שבת שובה, "שובה ישראל עד ה' אלקיך כי כשלת בעונך קחו עמכם דברים ושובו אל ה'" (הושע יד, ב), וכן שם "לכו ונשובה אל ה' כי הוא טרף וירפאנו יך ויחבשנו" (ו, א). על הפסוק הנזכר שאמר אברהם לנעריו, "שבו לכם פה... ואני והנער נלכה ונשתחוה ונשובה אליכם" אמרו בבראשית רבה: "בישרו שחזור מהר המוריה בשלום".² "בישרו שחזור" אמרו במדרש ולא תפסו שורש שוי"ב, כפי שבא בתורה, "וישב אברהם אל נעריו".

חז"ר תפס את מקומו של שוי"ב בלשון חכמים. חז"ר אינו בא במקרא כלל, הוא משמש בלשון חכמים ותופס את מקומו של שוי"ב. להלן דוגמאות אחדות: במשנת מועד קטן (א, ז) שונים אנו: "אין נושאים נשים במועד, לא בתולות ולא

1 עיין א' בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, שוי"ב, עמ' 6931; ואבן שושן, המלון החדש, קרית ספר, ירושלים תשל"ח, עמ' 1334.

2 מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 597.

אלמנות, ולא מייבמין מפני ששמחה היא לו, אבל מחזיר הוא את גרושתו". החזרת גרושה אינה באה במקרא, אבל נאמר: "לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה" (דברים כד, ד). ובספרי דברים: "לא יוכל לשוב לקחת את אשר שילח"³. ולהלן שם: "יכול אף שקלקלה על בעלה לאחר שנתגרשה, תהא אסורה לחזור לו? תלמוד לומר 'וכתב לה ספר כריתות ויצאה' - היוצאת בגט תהא אסורה לחזור לו, ולא שקלקלה על בעלה לאחר שנתגרשה תהא אסורה לחזור לו". במדרש זה עושים שימוש בשורש חז"ר במקום השורש שו"ב.

וכיוצא בזה בעניין השבת אבידה: "לא תראה את שור אחיך או את שני נדחים והתעלמת מהם, השב תשיבם לאחיך... והיה עד דרש אחיך אתו והשבתו לו" (דברים כב, א-ב). אבל במשנה: "מצא שטרי חוב - אם יש בהן אחריות נכסים, לא יחזיר... אין בהם אחריות נכסים, יחזיר" (ב"מ א, ו; וע"ע שם משניות ז-ט ועוד); "החזירה וברחה, החזירה וברחה, אפילו ארבעה וחמשה פעמים - חייב להחזירה, שנאמר השב תשיבם" (ב, ט). ובספרי: "השב תשיבם - החזירה וברחה, החזירה וברחה, אפילו חמש פעמים - חייב, שנאמר השב תשיבם. חזרה למקום שראוה אחרים, לא יטפלו בה. נגנבה או אבדה - חייב באחריותה". אבל בהמשך שם: "והשבותו לו - אף את עצמו אתה משיב לו"⁴. לא תמיד החליף חז"ר את שו"ב.

התקנה המתירה להחזיר שווה ערך של גזילה נקראת תקנת השבים - "העיד רבי יוחנן בן גודגדא... ועל המריש הגזול שבנאו בבירה שיטול את דמיו, מפני תקנת השבים" (משנת גיטין ה, ה). וברש"י שם: "שאם אתה מצריכו לקעקע בירתו ולהחזיר מריש עצמו, ימנע מלעשות תשובה"⁵. ציווי המקרא "השב

3 מהדורת פינקלשטיין עמ' 291.

4 ועיין שם בשינויי נוסח.

5 רש"י דקדק ולא עשה שימוש בצירוף חז"ר ותשובה, אלא עש"ה ותשובה. דברי אבינרי, היכל רש"י א, עמ' תתקס"ח, "לשון חז"ל - חזר בתשובה, עשה תשובה", אינם מדוייקים. עיקר לשון חכמים הוא 'עשה תשובה', ויחזר בתשובה הוא טפל ומאוחר. אבל הרמב"ם השתמש במקומות אחדים בצירוף חז"ר ותשובה. כך הוא בהל' תשובה ג, ד: "אף ע"פ שתקיעת שופר... וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה", וע"י שם ה"ט: "כגון החזור לדתי גוים". וכך הוא שם ה"י"ד: "כל הרשעים והפושעים והמשומדי וכיוצא בהן שחזרו בתשובה, בין בגלוי בין במטמוניות... שובו בנים שובבים", והוא על פי בבלי ע"י ז' סע"א. ועוד ד, ח: "ומכלימין אותו חוזר בתשובה... עד שחזרו בתשובה... ומחזירין בתשובה", וה, ב: "ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו", ועוד. ואולי הצירוף של חז"ר ואביד"ה הוא מעדף, כי בהזכרה סתם של המשנה נאמר, "המדר הנאה מחבירו שוקל את שקלו ופורע את חובו ומחזיר לו את אבידתו" (נדרים ד, ב).

תשיבם, "והשבתו לו", היה בלשון חכמים ל"יחזיר" ול"חייב להחזירה", ולעומתו נשאר בשם התקנה השם **שבים**.

כיוצא בזה בעניין **השבת העבוט**: "כי תשה ברעך משאת מאומה... **השב תשיב** לו את העבוט כבוא השמש...". (דברים כז, י-יא). ובספרי דברים: "מלמד **שמחזיר** לו כלי יום ביום, וכלי לילה בלילה. סגוס בלילה ומחרישה ביום, אבל לא סגוס ביום ומחרישה בלילה".⁶ ודומה לו במדרש תנאים: "**השב תשיב** לו את הע[בוט] כב[א] הש[מש] - זו כסות לילה, שהוא **מחזירה** בלילה. כסות יום, שהוא **מחזירה** ביום מגי[ן]?!... עד בוא השמש **תשיב** לו - זו כסות יום. **השב תשיב** לו את הע[בוט] - מלמד **שמחזיר** לו כלי יום ביום, כלי לילה בלילה - סגוס בלילה ומחרישה ביום".

ב. חזר ותשובה

שיבה עד ה' הנזכרת לעיל אף היא צריכה ללכת בדרך זו ולבוא בפועל חז"ר. וכבר מצוי ושגור הוא בפינו חוזר בתשובה, ודומיהן: חזרה בתשובה וחוזרים בתשובה. כמה נשתגר ביטוי זה בפינו למדים אנו מעיבודו. על השב מן החזרה בתשובה אומרים אנו היום: חוזר בשאלה. אין אנו אומרים עליו בראיל הולך בשאלה, כי אם חוזר בשאלה.

השגרת ביטוי זה נעשית למרות קשי הצירוף חזר ותשובה. לעניין השבת אבדה מצאנו במשנה יחזיר סתם, ומצאנו מחזיר גרושתו, וכן מחזיר אצל השבת העבוט, אבל למה חז"ר ותשובה? חז"ר הוא חילופו של שוי"ב, ואם כן למה יצורף עמו לצירוף אחד חז"ר בתשובה?

אין אנו מוצאים במקורות הקדומים שבידינו צירוף זה. במשנת יומא אין מוצאים צירוף של חז"ר ותשובה, כי אם תשובה בלא צירופים - "מיתה ויום הכפורים מכפרין עם התשובה. התשובה מכפרת על עבירות...". (ח,ח). ואין מוצאים חזרה בתשובה, לא בתוספתא יומא, ולא בתלמוד הירושלמי, ולא בתלמוד הבבלי על אותה משנה.

בפסיקתא דרב כהנא יוחדה פסיקתא לשבת שובה, ועניינה תשובה. מוצאים אנו היקרויות של עשייה, קב"ל עם תשובה, כגון עשו/יעשו תשובה, מקבלנו בתשובה.⁷ פעם אחד בלבד אנו מוצאים את השרש חז"ר עם תשובה - "כי לא מחשבותי מחשבותיכם... לליסטים שהוא נידון לפני הקוסטינר... אבל הקב"ה

6 עמ' 295.

7 עמ' 425, 375, 274, 372, 371, 370, 369, 361, 318, 354, 355 ועוד במהדורת מנדלבוים, ומקבלנו בתשובה, בעמ' 353.

אינו כן אלא בתחילה קורא אנלגין של שבטים... ואחר כך הוא מכה אותן... ואחר כך הוא נותן להן כמס... ואחר כך הוא נותן להם פרקולה... ואחר כך הוא מחזירן בתשובה"⁸. ולפני כן בא שם הסיפור על ראובן, החוזר לראות מה היה עם יוסף - "כתי וישב ראובן אל הבור וגומי... ורבנין אמרין: אתה ביקשת למחזירי, חייד שכן בנך מחזיר את ישרי לאביהם... בשביל שיחזרו עשרת השבטים... אתה פתחתה בתשובה תחילה, חייד שכן בנך בא ופחת בתשובה" (שם, עמ' 357).⁹ ואולי בהשפעת אלו נוצר הצירוף מחזירן בתשובה, שהוא זר בפסיקתא.

ואולם מוצאים אנו מעט את הצירוף חזר ותשובה, למשל בתלמוד הבבלי במסכת שבת פח, ב,¹⁰ עירובין יט, א,¹¹ סנהדרין צא, א,¹² שם קה, א,¹³ ארבע פעמים,

8 שם, עמ' 358.

9 סיפור זה מצוי גם בבראשית רבה, ולא נזכר בו חזר כלל כי אם "עשה תשובה" ו"פתח בתשובה" - "ואיכן היה... מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה ואתה פתחת בתשובה תחילה" (עמ' 1023), ועיין בהערת תיאודור, שהמקור הוא בספרי דברים. ובספרי דברים בא פעמיים הצירוף "וקבלו בתשובה" ופעם "שעשה תשובה" (פינקלשטיין, עמ' 52), ואין חזר ותשובה. אבל בחילופי נוסח שם, שחזר ראובן בתשובה. ועל כן נראה שכל השימוש בפסיקתא בפועל חזר נגזר מן הארמית שבתחילת הקטע, "למחזירי ברא", וכדרכו של מדרש, שלשון שמדרש נתלה בו חזר בו הרבה. זרותו של הביטוי "מחזירן בתשובה" ניכר גם מן ההעתיקה והעיבוד של הקטע של פסיקתא ד"ר"כ בילקוי"ש הושע רמז תקלב. ולהלן בסוף המאמר הובאו דברי בעל שיבלי הלקט משם מדרש על ברכת תשובה, שניתקנה על תשובת ראובן. המדרש הוא מאוחר, וייתכן שהביטוי חזר בתשובה הוחזר ממנו לפסיקתא.

10 שם מדובר בתשובה לשאלה בעת ויכוח, ולא חזרה ממעשה, וכן הוא בילקוי"ש דפוס ראשון, שאלוניקי רפ"ז, תהלים רמז תרמ.

11 "והאמר רבי שמעון בן לקיש: רשעים אפילו על פתחו של גהינם אינם חוזרין בתשובה, שנאמר ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי... שפושעים והולכין לעולם". ובילקוי"ש דפוס ראשון, שאלוניקי רפ"ז רמז תקיד: "עושין פסין ויצאו וראו... אמר ריש לקיש רשעים אפי' על פתח גיהנם אינם חוזרים - שפשעו בי לא נאמר, אלא הפושעים".

12 שם מדובר בתשובה לשאלה בעת ויכוח, ולא חזרה ממעשה, ועיין ב"ר עמ' 667. הנס ליכטנשטיין, Die Fastenrolle, eine Untersuchung zur Judisch-Hellenistischen Geschichte, HUCA 8-9, 1931-32, ציטט כדלקמן: "אמר להם אלכסנדרוס: מה אתם משיבים לו? אמרו לו: תן לנו זמן עד למחר".

13 וכן הוא בילקוי"ש ירמיהו רמז רעט. וי נעם, מגילת תענית והסכוליון, טיבם, זמנם ומקורותיהם בצירוף מהדורה ביקורתית (חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז) חולקת על מסקנותיו בעניין כתבי היד של הסכוליון, ולדבריה: "הנוסחים הנבדלים משתקפים בכת"י א, בכת"י פ ובימשפחה הרחבה (=כה"י ב, ו, ק/ד)", [שם, עמ' 17]. ובנספח שם בכת"י פ: "אמי להם אלכסנדרוס: מה אתם משיבים להם" (עמ' 30). ובעניין הנתון לויכוח הבא בכת"י א: "השיב להם גביהה בן פסיסא שומר הבית", ר"השיב להם" הוא גם בנוסח הכלאיים (עמ' 31). ולהלן בעניין הויכוח הבא בנוסח הכלאיים: "אמר להם אלכסנדרוס: תשובה נצחת השיב אתכם; אם אתם מחזירין תשובה, מוטב" (עמ' 32).

ועוד פעמים מעטות. ובילקוט ישעיהו רמז תעג: "פי חלק - אי זה ספר כריתות אמכם. אמר שמואל: באו עשרה נביאים וישבו לפניו, אמי להם: **חזרו בתשובה**. אמרו לו: עבד שמכרו רבו והאשה שגרשה בעלה, יש לזה על זה כלום? ותנא דבי ר' ישמעאל: בני, אם פגע בך מנוול הזה משכהו לבית המדרש. ר' יהודה הנשיא או: יצר הרע מלח"ד... שהרשעים תשובה לפניהם, ואין **חוזרי בתשובה**".¹⁴ הזכרות אלה ודומותיהן הן מאוחרות, ובאות במדרשים מאוחרים. גם ההזכרות שבבבלי יש לראותן בדרך זו, או בהיגררות השפעות בבביות, כי מוצא הצירוף הוא כנראה בבלי, כפי שיובהר להלן.

ב. שו"ב וחז"ר בתפילה

השרש שו"ב בא פעמים רבות בפזמון זכר ברית אברהם ועקדת יצחק שחיבר רבי גרשם בר יהודה, ולא נמצא שם חזר בתשובה.¹⁵ סקירה של הסליחות מלמדת אף היא שצירוף כזה נעדר מהן, להוציא הפזמון של בנימין בר זרח, שם נמצא פעם אחת הביטוי חזר בתשובה: "הן ראש עפרות תבל אשר ראשון נוצר/ ונסיתו במצווה קלה ואותה לא נצר/ זעמת ואנפת עליו שנותיו לקצר/ **חזר בתשובה** וכאישון הנצר".¹⁶

ואשר לתפילה - מוצאים אנו בעמידה של יום חול, "**השיבנו** אבינו לתורתך... ברוך אתה ה' הרוצה **בתשובה**"; "**השיבה** שופטינו כבראשונה..."; ולירושלים עירך ברחמים **תשוב**..."; "ומלפניך מלכינו ריקם אל **תשיבנו**..."; "**והשב** את העבודה..."; ובתפילת המוסף של שלוש רגלים פוגשים אנו בבקשה: "יהי רצון... **שתשוב** ותרחם עלינו"; "**שובה** אלינו בהמון רחמך..."; "**והשב** כהנים לעבודתם... **והשב** ישראל לנויהם"; "ומפני חטאינו... **שתשוב** ותרחם";¹⁷ ובברכות ההפטרה, "אחור לא **ישוב** ריקם".¹⁸

14 לקוטי מדרש פסיקתא דרב כהנא עמ' 461, והוא כנראה מאוחר, אבל עיין שם, עמ' 471-472.

15 סדר הסליחות, מוגה ומבואר בידי דניאל גולדשמידט, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה, עמ' קג-קו.

16 שם, עמ' קלב.

17 מחזור, ד' גולדשמידט הגיה עיבד וביאר, הושלם בידי י' פרנקל, קורן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 155-156.

18 והוא על פי ישעיה נה,יא: "כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא-ישוב אלי ריקם, כי אם עשה את אשר חפצתי והצליח אשר שלחתי", המדבר בעניין תשובה. ועיין פסדרי"כ שובה עמ' 359, ובילקוט ישעיהו רמז תפב, ובמגילת ההודיות, הודיה כג, "כי [אתה אל הדעות ו]דברך לא **ישוב** אחור, ואני עבדך ידעתי ברוח אשר נתתה בי [כי אמת כול פעלך] וצדק כול מעשיך ודברך לא **ישוב** אחור ו[בכול] קציד מועד[ך] עו[ל]ל[ם] הכינותה מעשיך ב[רורים] לחפציהם

בתפילה משמש בעיקר הפועל שו"ב, חז"ר בא בה מעט. חז"ר נמצא בתפילת העמידה בחתימה "המחזיר שכינתו לציון"¹⁹ וקרוב בעיני לומר שהצירוף של חז"ר ותשובה השתגר בסיוע נוסח הבקשה הסמוכה לחתימה, "והחזירנו בתשובה שלמה לפניך, ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה" ודומין, כמו בסדר רב סעדיה גאון: "השיבנו אבינו לתורתך ודבקנו במצותיך וקרבנו לעבודתך והחזירנו בתשובה שלימה לפניך ב'... הרוצה בתשובה" (עמ' יח).²⁰ וכך הוא גם בסדר רב עמרם גאון,²¹ במחזור ויטרי²² ובסדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד.²³ וכך הוא בפירוש סידור התפילה לרוקח.²⁴ ובעץ חיים לר' יעקב חזן²⁵ ובאבודרהם,²⁶ ובשיבלי הלקט²⁷ קשרו את הברכה לחטא ראובן בשם אגדה, וכן הוא בתניא רבתי סי' ה ענין התפילה. ונוסח כזה, העתיק ישראל לוי²⁸ מן הספריה של הקונסיסטואר בפריס (Liturg., no. 2).

נוסח דומה לו, שיש בו זכ"ר אצל ציון ובניין ירושלים, מוצאים אנו בברכת המזון, "נחמינו י"י אלהינו. [ועל] מלכות בית דויד משיחך [במהרה] תחז[ו]ל[ר]נה [למ]קומה כי לך י"י מיחלות עינינו. ותבנה ציון עיר קדשך" (T-S . k 8).²⁹ "ובנה את ירושלים עיר הקדש בחיינו כאמור בונה ירושלים י"י נדחי ישראל יכנס בא"י המנחם עמו בבנין ירושלים אמן בחיי כלל עם יו"י צבאות תבנה ציון ברנה ותכון

ואדע[ה]....." (י' ליכט, מוסד ביאליק ירושלים 1957, עמ' 184). ודומה לו בברכת שומע תפילה: "ומלפניך מלכינו ריקם אל תשיבנו".

19 "בא"י המחזיר שכינתו לציון ע"ש ושכנתי בתוכם וכתוב לשכן שמו שם ולשון המחזיר הוא מדברי רז"ל שגשתמשו בו הרבה" (ירושלים תשכ"ג, עמ' קב). י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשכ"ו, עמ' 63, כתב: "המחזיר שכינתו לציון" כתחליף (בבלי?) מן התקופה שלאחר החורבן ל"שאותך נירא ונעבוד". ועי' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 311, כתב בהערה: "שינו בחוץ לארץ את נוסח ברכת העבודה שלהם להמחזיר שכינתו לציון, משום געגועים לארץ ישראל".

20 י' דוידזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תשי"א, עמ' יח.

21 מהדורת גולדשמיד, ירושלים תשל"ב.

22 נירנברג 1923, עמ' 66-67.

23 ידיעות המכון לחקר, ז, תשי"ח, עמ' 196, ושם גם המחזיר שכינתו לציון.

24 הוצאת מכון הרשקר, ירושלים תשנ"ב, עמ' שלב.

25 ירושלים תשכ"ב, עמ' צט-ק.

26 "והחזירנו בתשובה שלימה לפניך ע"ש (איכה כ כא) השיבנו ה' אליך ונשובה, כלומר אם התחלנו לשוב סייענו בתשובה שלימה לפניך" (שם עמ' צח).

27 סי' יח, ועיין להלך.

28 REJ 53 (1907), עמ' 234-241.

29 י' מאן HUCA 2 (1925), עמ' 336.

עבודת י"י בירושלים וארמון³⁰ על משפטו ישב ומלכות הרשעה תפול לא תקום לעולם ועינינו תראה בהחזרת השכינה לישנה ככתי' קול צפיק... בשוב י"י ציון" (T-S h 18 No18). "ומלכות [בית דוד עבדך במהרה תחזירנה למקומה בימינו]" (T-S H 11).³¹

צירוף זה נוצר כנראה בהשפעת הנוסח הבבלי "המחזיר שכינתו לציון", והוא מלמדנו על פי דרכו על תפוצת הנוסח, וכמו ברכת המזון בנוסח הרמב"ם, "רחם... ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו ומלכו' דוד משיחך תחזיר למקומי". וכיוצא בו בקטעים מברכת המזון שפרסם א"מ הברמן: "ונא' שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי (תהי' קלב, יז) אתה לבדך הושיענו למען שמך ומלכותך מלכות בית דוד תחזירנה למקומה בימינו כי לך מיחלות עינינו... ברוך אתה יי הבונה ברחמי את ירושלים אמן בימינו ובימיכם ובימי כל עמו ישראל תבנה ציון ותכון עב[ו]דה", וכן "רחם יי... ומלכות בית דוד עבדך מהרה תחזירנה למקומה בימינו".³² וכן הוא בקטעים שפרסם שי אסף: "גדלך בשמים הודך על הארץ/ ושמים ונחודך עין בעין בכוננך אהל יפה/ עינים הנקראה ירושלים ככתוב/ בונה/ ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס ונאמי' שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי ב.../ אתה לבדך הושיענו למען שמך ומלכותך/ מלכות בית דוד תחזירנה למקומה בימינו/ כי לך ה' מיחלות עינים תבנה ציון עיר/ קדשך תבנה בימינו ותשמחנו בה בקרוב/ כאשר אמרת והבטחת ב' א' י"י/ הבונה ברחמי את ירושלים אמן." ועוד שם: "מלכות בית דוד [מה]רה תחזיר למקומה בימינו ויבא אליהו ומשיח בן דוד בחיינו ותבנה את ירושלים בקרוב והעלינו לתוכה ונפוצותינו ברי' א' י"י בונה ירושלים".³³

ואולם בנוסחות תפילה רבות אין חז"ר, לא בברכת התשובה ולא בברכת העבודה. שכטר העתיק את הנוסחים הבאים: "השיבנו י"י אליך ונשובה חדש ימינו כקדם, ברוך אתה י"י הרוצה בתשובה"; "רצה י"י אלקינו ושכון בציון

30 "עבודת ארמון תרצה כעל פני ישימון", מנחם זולאי, לתולדות המיוט בארץ ישראל, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ה, עמי קמד; הובא אצל פליישר, לנוסח ברכת העבודה, סיני ס עמי רעג.

31 י' מאן, שם, עמי 337, 338.

32 ברכות מעין שלוש ומעין ארבע, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים ה, ברלין ירושלים תרצ"ט, עמי נג, קב. אבל עיין שם עמי פז: "כ"כ קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומרים הודו את יי [צבאות] כי טוב [יל] כי לעולם חסדו מביאים תודה בית יי כי אשיב את שבות הארץ כבראשונה (יר' לג יא) ונא' בונה (תהי' קמוז ב) ב' בונה ירושלים אמן."

33 מסדר התפילה בארץ ישראל, ספר דינבורג, בעריכת יי בער יי גוטמן ומי שובה, ירושלים תשי"י, עמי 130,

ויעבדוך עבדיך בירושלם, ברוך אתה יי שאתך ביראה נעבד³⁴. ויי מאן העתיק את הנוסחאות הבאות: "השיבנו יי אליך ונשובה חדש ימינו כקדם כי שובו שובו אמרת לנו, ועל התשובה³⁵ מראש הבטחתנו באיי"י וכי (T-S 8 H 9). "השיבנו יי אליך ונשובה [חדש ימינו] כקדם באיי הרוצה בתשובה". ולהלן מצויה תוספת שאף היא באה בלשון שוי"ב: "למשומדים אל [ת]הי [תקוה] אם לא ישובו לתורתך³⁷, הנוצרים והמינים כרגע יאבדו [מהרה] ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתיבו באיי [מכניע] זדים"; "על ירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דיברת, באיי אלהי דוד בונה ירושלים"; "רצה ייי אלהינו ושכון בציון כמאז מהרה יעבדוך עבדיך ובירושלים נשתחוה לך באיי ש[אנתך] ב[יראה] נעבוד³⁸. אין בברכות עבודה אלה לשון חז"ר, שאינו לשון תורה.

הנוסחים המפוייטים מורים גם הם על העדר חז"ר בברכת התשובה. מאן העתיק כדלקמן: "האל תערץ יתקדש ב' האל. חונן דעה למדינו ב' חונן. הרוצה לשבים מפשע בר' הרוצה... שאותך נעבוד ורצינו ב' שאותך לבדך ביראה נעבד" (Cambridge Add. 3160 No. 6). "פנה אל מזבחת בימינו פרים נשלם ואתה תרצה בעבודה באיי שאותך ביר[אה] נעבוד" (T-S h 18 No. 4). "ואומ' מעין שמונה עשרה. אדון... מגן אברהם. בקיץ אומ' ברעיפת טל ובחורף אומר בגבורות גשם החיינו באיי מחיה המתים... הדור³⁹ אליך השיבנו באיי הרוצה בתשובה... עולות כאז רצה נא שיח שפתותינו באיי שאותך לבדך ביראה נעבד", (Codex Turin 51. Fols.33b,34a). "ושי אברמסון העתיק: "עולות כמאז רצה

34 ראה JQR 10 (1898), עמ' 654-659.

35 ועיין ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 147, 143.

36 יי מאן, שם עמ' 306.

37 אין בתפילת העמידה התניה כזו. היא נוספה על פי לשון הברכה על התשובה, ויש לראות אגבה לשון שוב בברכה. יי לוגר, עמ' 158, ציטט ממאמרו של הרב יצחקי, צפונות א (תשמ"ט) ד, עמ' יט, מאבדרהם כתיי, "והמינים והמשומדים היו אחד להם ודוקא אם לא ישוב שאם חזר לטוב מקבלים אותם בתשובה שאין דבר עומד בפני תשובה". ועיין להלן בפנים ברכה מפוייטת שהובא בה הנוסח "אם לא ישובו לתורתך", שי אליצור, ראשיתם של פיוטי ייח, מחקרי ירושלים בספרות עברית ה, עמ' 173, ועי' ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 72, ועמ' 41, 43, 63.

38 "שאותך נירא ונעבוד" בא כבר בירושלמי יומא, מד ע"א. ועיין בויק"ר, פ"ז, מרגליות עמ' קנא, פסיקתא דר"כ, מנדלבוים עמ' 353. ועי' ע' פליישר, לנוסח ברכת העבודה, סיני ס, עמ' רסט-רעה.

39 ועיין שי אברמסון, ל"תולדות הסידור", סיני פא, עמ' קפד.

40 שם, עמ' 309.

נא שיח תפילתנו שפתותינו ב' אי ייי שאותך לבדך ביראה נעבד" (T-S NSJ 503/4 ועוד שם: "אנא אלינו האירה עינינו ורצה והושיענו ב' הרוצה" (עמ' קפט), ולהלן):

אנא [אלינו] ענה עתירתנו
 [ובעבד]תך תרצנו
 והושיענו, אנא
 רחום רחמנו ברחמך
 הרבים מהרה השב
 שכינתך לציון וסידרי
 עבודתך תשיב לירושלים
 עירך ואתה ברחמים
 תחפוץ בנו ותרצנו ב"א
 ייי המחזיר מהרה
 שכינתו לציון.⁴¹

ושי' אליצור העתיקה עוד:

הכין לבינו/ לעשות רצונך/ גוי שדיק/ שומר אמונים
 ברוך אתה הרוצה בתשובה⁴²
 פנה אל/ מזבחך בימינו/ פרים נשלם/ ואתה תרצה בעבוד[ה]
 ברוך אתה יי שאותך ביראה נעבוד
 השב פושעים/ ללמוד חקיך/ שובבים ושובו/ לבחון מוסר
 ב רוך א תה יי הרצה בתשובה⁴³
 לבאר שחת ירדו/ כל החטאים/ אם לא ישובו לתורתך
 זדים ומנים/ מהרה תכלה
 ב רוך א תה יי מכניע זדים
 עולות נעלה/ זבחים נקריב/ שלמים נגיש/ ואתה ברחמים תחפץ בנו
 ותרצנו
 ב רוך... שאותך ביראה נעבוד.⁴⁴

41 שם, עמ' קפה, קפט ובהערה לשורה 19 בעמוד קפט ציין, שיש כאן צירוף נוסחאות, "זמוכיה חסיוס: 'המחזיר שכינתו לציון' שאינו מתאים לנוסח התפילה המפוייטת שחרזה כבר שיאותך' כנוסח איי".

42 ראשיתם של פיוטי י"ח, מחקרי ירושלים בספרות עברית ה, עמ' 169, ועי' אי"מ הברמן, תפלות מעין שמונה עשרה, ברלין תרצ"ג, עמ' לה, מה, מו, מז.

43 שם, עמ' 172.

גם בתפילת שבת לא נמצא בקטעים שפרסם מאן חז"ר: "רצה... והשב עבודה לדביר ביתך ואשי ישראל ותפלתם מהרה ותהא לרצון תמיד עבדת ישראל עמך בא"י שאותך ביראה נעבוד" (T-S 8 H 23).⁴⁵ חז"ר נעדר עוד מתפילת יום הכיפורים וראש חודש: "ותתן לנו י"י אלהינו באהבה... יום צום הכיפורים הזה יום סליחת העון הזה לשמחה וליום טוב ולמקראי קודש ככ' בתו' אנא סלח נא לחטאת עמך. ורצה תשובת מייחליך... כי על התשובה מאז הבטחתנו ועל הסליחה עינינו לך מיחלות ככתו' בדב' קדש' תפלה למשה... שובו בני אדם" (Cambridge Add. 3356). "ופי יום סבת וראס שהר יקול או"א יעלה... לטובה ולרחמים ביום המנוח הזה ביום ר"ח הזה לרחם עלינו בו להושיענו כי אליך עינינו. והשתחוו עם הארץ פתח השער ההיא בשבתות ובחדשים לפני י"י ואתה ברחמים תחפוץ בנו ותרצנו בא"י שאותך" (T-S K 27).⁴⁶

ובשרידיים אחרים מסידור ארץ ישראלי אנו מוצאים, "הטה אלהי אזנך מהרה הושיעני כי לפניך אשפוך שיחי ולפניך אגיד צרתי ותשמור תשובה ליצר מחשבות לבבי והכן לבבי אליך וקבליני בתשובה כי אתה רחום מקבל תשובת רשעים"⁴⁷ וכו'. "איילותינו חזק במגינך נאמצים בגשם תחיה לעם שבחך פוצים גדלת מאד בסוד קדו' מעריצים דתך הבינינו בחכמת נועצים השיבינו ונשובה מכל נאצים" וכו'. "יהי רצון מלפניך יי אלקי ואלקי אבותי שתתן בלבינו לעשי רצונך ולעשות תשובה שלימה לפניך כדי שלא ניבוש מאבותינו לעתיד לבוא" וכו'.⁴⁸ "שמונה עשרה מעין ברכה אחת... האל הגד' הגי' והנורא אל עליון קונה שמי' וארץ מגן עזרינו ומחיה מתים נקדש בצדקה חונינו דיעה ורצה תשובתינו סלח לעונינו", ולהלן "לחטאת מך ורצה תשובת מיחליך" וכו'.⁴⁹

ועוד מוצאים אנו נוסחאות תפילה שפרסמן ש' אסף: "השיב[נו] ה' אלקינו לתורתך ונשובה חדש ימינו כקדם ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה", ולהלן בברכת

44 שם, עמ' 173.

45 שם, עמ' 320.

46 שם, עמ' 331, 337.

47 שרידי הלכה בסידור ארצישראלי, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, מרדכי מרגליות, מוסד הרב קוק (התקין לדפוס ישראל תא שמע), ירושלים תשל"ד, עמ' קלח.

48 שם, עמ' קמב, קמג.

49 שם, עמ' קמה, קנב, אבל שם עמ' קנא, "חרדו בניס מכוח הגבורה ולא יכלו לקבל את הדיברות... גשמי נדבות להחזיר נפשות לגופות חסידים".

המינים: "למשמדים אל תהני ת]קוה אם לא ישובו לתורתך הנצרים והמינים כרגע יאבדו", וברכת עבודה נחתמה "ברוך אתה ה' שאותך לבדך נעבד".⁵⁰ כאמור גם בתפילה מוצאים אנו חזר ותשובה: "השיבנו אבינו לתורתך וקרבו מלכנו לעבודתך והחזירנו בתשובה שלמה לפניך, ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה." ובברכת העבודה בא חז"ר: "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים.... ברוך אתה ה' המחזיר שכינתו לציון.⁵¹ ואולם ראינו שאין אלו ניסוחן היחיד. יחזקאל לוגר אסף בחיבורו את קטעי הגניזה של תפילת העמידה, והוא מתעד שתי מסורות עיקריות של הברכות:

השיבנו אבינו לתרתך	השיבנו ה' אליך ונשובה
וקרבנו מלכנו לעבדתך	חדש ימינו כקדם
והחזירנו בתשובה שלמה לפניך	
בא"י הרוצה בתשובה	בא"י הרוצה בתשובה ⁵²
רצה ה' אינו בעמך ישראל	רצה ה' אל[קיננו]
והשב העבודה לדביר ביתך	ושכן לציון
אם יש' ותפילתם	
מהרה באהבה תקבל ברצון	
ותהא לרצון תמיד עבודת יש' עמך	יעבדוך עבדיך
ותחזינה עינינו בשובך לציון	בירושלים נשתחוה לך
ברחמים כמאד	ברחמים תחפץ בנו ותרצינו
בא"י המחזיר מהרה שכינתו לציון.	בא"י שאותך ב[יר]אה נעבד ⁵³

כל ההזכרות של חז"ר בברכת התשובה ובברכת עבודה יש כנגדן הזכרות של שו"ב. ולפי שחז"ר אינו משתלשל מן המקרא, שהתפילה סמוכה עליו, שו"ב הוא השימוש הטבעי בתפילה וחז"ר דחקו.⁵⁴

50 מסדר התפילה בארץ ישראל, ספר דינבורג בעריכת י' בער י' גוטמן ומי שובה, ירושלים תשי"א, עמ' 117.

51 א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים א, דביר, ת"א תשכ"ז, ציין בפרק חילופים אוטומאטיים בשמות ובפעלים, עמ' 364, את החילוף שו"ב חז"ר, ובעמ' 240 כתב, "בשובך + לציון... המחזיר + שכינתו לציון (שוב' ויחזר' בערבוביה: השם המקראי ציון לא יסבול לומר 'בחזירתך', ולעומת זה המושג המאוחר שכינה מושך את הפועל המאוחר יחזר'").

52 תפלת העמידה לחול לפי הגניזה הקהירית, דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן תשנ"ב, עמ' 89 ואילך.

53 שם, עמ' 199-201, ועיין גם פינקלשטיין, JQR N.S. 16 (1925/6) עמ' 142-170, ועוד.

54 ועיין לעיל הערה 19.

ד. חזרה בשאלה

עד עתה שמענו על תשובה לבד, על תשובה שלפניה השורש קב"ל, השורש עש"ה השורש פת"ח ולבסוף השורש חז"ר. עתה פוגשים אנו שינוי אחר, השרש חז"ר היה למרכיב קבע, והמלה תשוב"ה למרכיב שאינו קבע - חז"ר בצירופו עם תשובה היה לחז"ר עם שאלה.

אביב לביא כתב: "אדם שוב (כתב גל"צ שחזר בשאלה והתארח בעונה הקודמת) גם, חנה לסלאו - לא".⁵⁵ ובאותו עתון במדור ההודעות, ידע כללי, נזכרת ה.ל.ל. האגודה לחוזרים לשאלה. החוזרים לשאלה אינו עשוי במתכונת הביטוי החוזרים בתשובה, הגם שמוצאים אנו חילופין רבים של ב ו ל. ויש בביטוי טעם של פגם, כי אין התיבות "לחוזרים לשאלה" מופקות ברצף נאה כרצף של לחוזרים בשאלה, בגלל האותיות מ ו ב שהן שפתיות. אבל הכריע כאן רצף ראשי התיבות ה.ל.ל., וכמו אמרו בעלי האגודה הלל לחוזרים בשאלה, שחזרה בשאלה היא לדעתם ראויה להלל. ופיני בן אור כתב: "ניצן הוא בוגר הישיבה התיכונית קרית נוער, שלאחרונה הסיר את הכיפה וחזר בשאלה".⁵⁶ הביטוי חזרה בשאלה בא כמה פעמים בכתבתו של אליען לזובסקי,⁵⁷ וכך אמר יצחק דרקסלר בראיון עם עדי ניצן: "השירות בצבא יפתור גם בעיות של חזרה בשאלה והיעדר מסגרת לחבר'ה החלשים יותר",⁵⁸ וכך כתב הרב יצחק לוי, מנהיג המפד"ל: "שני ימי הכנס לא החזירו ולא התכוונו להחזיר איש מן הנוכחים בתשובה, ולא הביאו איש לכדי חזרה בשאלה".⁵⁹ ובכותרת סקירת ספרו של שמעון לב, ושיודע לשאול, חרגול תשנ"ט, נכתב: "חזרה בשאלה, לחיות עם כל העולמות".⁶⁰ ומאיר הר נוי כתב בספרו: "משל למה הדבר דומה? לאדם דתי המחליט 'לחזור בשאלה'.... הקרע היה נחלת הכול ולא היה אפשר להחזיר את העגלה אחורנית".⁶¹

55 שטיפת-מוח אינטימית, כל העיר, יג כסלו תשנ"ח, עמ' 1. השם שוב, אדם שוב, אינו מלמד כי נושאו בא בשאלה שוב ושוב אלא ששימטו מן השם גרשיים לסימון ראשי תיבות, שו"ב. ראשי תיבות של השם שו"ב, ר"ל שוחט ובודק. ושמה יש בשימוט הגרשיים סימן של ריחוק מחמת שאלה, ר"ל הליכה בשאלה.

56 המפד"ל חוזרת לתקשורת, יומן שבועי, מקור ראשון, כ כסלו תשנ"ח, עמ' 21.

57 סופשבוע, מעריב, 20.2.98, עמ' 50-53.

58 מוסף שבת, מעריב 15.5.98 יט אייר תשנ"ח, עמ' 21.

59 מיפגשים, מהרמב"ם לעמוס עוז, הצופה, המוסף, כו תשרי תשנ"ט, 16.10.98, עמ' 5.

60 מוסף לשבת של ידיעות אחרונות, כז אלול תשנ"ח 18.9.1998, עמ' 28.

61 המתנחלים, ספרית מעריב 1994, עמ' 187.

הביטוי השתגר, עד שחדר בלא שינוי בקרב דוברי אנגלית. בעיתון Your Jerusalem חובר מאמר בשם Returning to the Fold על Hozrim B'Shai'lah, ובתקציר נכתב: "who leave the religion after becoming religious".⁶²

השמת שאלה על גבי תשובה הוא יציר רוח הזמן. תפסו בו דוברים וכותבים דרך של עצלות, וכך הוא כנראה דרך פה בשפה, שאוחזים בה במיעוט שבשינוי. המשנים בתוך כדי דיבור אינם נותנים את דעתם לכל חלקי השינוי. די להם בשינוי במיעוטו - חוזר בתשובה לחזור בשאלה. אבל טוב היה לנהוג בביטוי כפי שעשה בו יאיר זקוביץ. הוא נשאל: "תופעת החזרה בתשובה מפחידה אותך?" והשיב: "לא, מה היחס בין כמויות החוזרים בתשובה והיוצאים בשאלה?"⁶³ וכך עשתה גם אסיפה פלד במאמרה, שאלה טובה.⁶⁴ וכבר מצאנו ניגוד בין יציאה וחזרה: "ביציאתך... בחזרתך החזרתי לך",⁶⁵ ו"כל דבר שהיה בכלל יצא לידון בדבר חדש ואי אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזירנו (בפירוש) הכתוב לכללו [בפירוש]."⁶⁶ וכך הוא גם הניגוד בין הליך ושו"ב - "אמר ר' שמעון בר יוחי: מיכן רמז לתחיית המתים מן התורה, כי עפר אתה ואל עפר תלך אינו אומר, אלא תשוב".⁶⁷ חזרה בתשובה לא היתה אך שינוי מושג להיפוכו מטעמים של עצלות, וכמו שהשפה בוחרת לה להתקדם בה לעתים קרובות. נושאי כינוי זה היו למושא בחינה. הרב שלמה אבינר כתב: "לא נכון לקרוא לכופר - חוזר בשאלה. אדרבא, אין לו שאלות, אלא ביטחון בעצמו ובכפירתו, לעומת יהודי ירא שמים שהוא שואל שאלות רבות, אלא שהוא שואל מתוך יסוד של אמונה".⁶⁸ ולהלן הוא המשיך על שאינו יודע לשאול: "מצבו יותר גרוע ממי שיש לו שאלות, אך אין לו תשובות, שהוא 'החוזר בשאלה' האמיתי".

חוזר בשאלה הוא ניגודו של חוזר בתשובה, וכפי שאלי ישי הנגידם ותלה את מוצאם במדיה: "...והם עונים היטב על תשוקתה של המדיה הישראלית לצמדים: אב ובנו, שמאל וימין, חילוני חרדי, חוזר בשאלה עם חוזר בתשובה גם

62 ראה August 1998, Vol. xxii, No. 3

63 תואר, עיתון בוגרי האוניברסיטה העברית בירושלים, חשוון תשנ"ח, עמ' 26.

64 שבעה ימים, ידיעות אחרונות, ח כסלו תשנ"ט 27.11.98, עמ' 58.

65 ב"ר תיאודור אלבק, עמ' 782.

66 ברייתא דר' ישמעאל ב, ספרא, מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשמ"ג, עמ' 8.

67 ב"ר תיאודור אלבק, עמ' 194.

68 לא הרוב קובע, יומן שבועי, מקור ראשון, כ בניסן תשנ"ח 16.4.98, עמ' 20.

יחד".⁶⁹ ואין הביקורת על הכינוי נחלת מי שעמדו באמונתם, כמו הרב אבינר. אחד ההולכים בשאלה, שמעון לב, הנזכר לעיל, שיקע עצמו בתיאורה: "בכוונה איני משתמש במינוח 'חוזרים בשאלה' משום שהוא נטול משמעות (מי שהפסיק להיות דתי אינו חוזר לשום מקום; בדרך כלל הוא יוצא בשאלות) ואינו אלא תגובה סלנגית למושג 'חוזרים בתשובה'".⁷⁰ הגדיל מכל ניתוחו של מרדכי גפני, המוצא בביטוי חד להתרחקת מי ששואל שאלות: "דומה שמה שמבטא את נושא דיונו בצורה הטובה ביותר הם שני המונחים 'חזרה בשאלה' ו'חזרה בתשובה'. 'חזרה בתשובה' משמעה להתחיל לקיים מצוות, לנוע מן השוליים אל המרכז, לחיות חיי קדושה, להיעשות אדם דתי, שומר מצוות. 'החזרה בשאלה', לעומתה, נתפסת בחברה הישראלית כהתרחקות מעולם תיאוצנטרי - שהדת במרכזו - לעבר עולם אנטרופוצנטי - שהאדם במרכזו, ומעבר ממצויאות דתית למציאות חילונית. ברור, שהשימוש במטבע הלשון 'חזרה בשאלה' אינו אקראי. השפה, ובייחוד מטבעות לשון פופולריים, הם תמצית המחשבה, הפילוסופיה ומקצבי החיים של חברה. במקרה שלנו, ההשלכה המוטעית המשתמעת מן המונח היא ששאלה והטלת ספק מהוות התרחקות מאורח-חיים דתי. בעוד שה'חזרה בתשובה' במשמעות של מתן תשובות החלטיות נתפסת כעמדה דתית למהדרין. הבנה מסוג זה של יחסי הגומלין בין שאלות לתשובות אינה אלא קריקטורה של אמת דתית, ועיוות חמור של מקורות יהודיים. יש כאן טעות יסודית, ולעיוות זה של האמת הדתית יש השפעה שלילית כבירה ועמוקה על האפשרות ליצור ציבור בעל ערכים משותפים במדינת ישראל המודרנית, ולקיים דו-שיח בין הפלגים השונים".⁷¹

החוזרים בשאלה, האם הולכים הם בלשון מכוונת?

ה. סוף דבר

חז"ר לא מצוי בעברית המקראית. גם בדברי המארות לא נמצא הפעל חז"ר. מוצאים אנו: "ולא עזבתנו בגוים ותחון את עמכה ישראל בכול [ה]ארצות אשר הדחתם שמה להשיב אל לבבם לשוב עודך...". "אנא אדוני כעשותכה נפלאות

69 דיוקן, מקור ראשון, כז אלול תשנ"ח 18.9.98, עמ' 40.

70 ושיודע לשאול, חרגול הוצאה לאור 1998, עמוד 7, הערת כוכבית.

71 חזרה בשאלה כחובה רוחנית, תכלת 1, בעריכת אופיר העברי, קיץ התשנ"ו, 1996, עמ' 42.

מעולם ועד עולם ישוב נא אפך וחמתך ממנו.⁷² אין אנו מוצאים חז"ר גם לא במגילת הסרכים, וגם לא במגילת ההודיות. חז"ר⁷³ עצמו משמש כאמור במשמעים של שוי"ב: "ודברו השוטרים אל העם לאמור מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו ילך וישב לביתו" (דב' כ, ח), ובמשנה: "כל אלו שומעין דברי כהן מערכי מלחמה וחוזרין, ומספקין מים ומזון. ומתקנין את הדרכים" (משנה סוטה ח, ב). השורש חז"ר חדר בהשפעת הארמית⁷⁴ ותפס את מקומו של השורש שוי"ב. אבל לא היה בכוחו להחליף את המונח תשובה,⁷⁵ שיבה אל ה', שנשתגר. תשובה נשתגרה, ונוסף לה: עשיה, קב"ל, פתיח. חז"ר בא והתפשט כאמור מן

72 א' גליקלר חזון, תעודה ליטורגית מקומראן והשלכותיה: "דברי המארות", חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים תשנ"ב, עמ' 262, 263.

73 ועיין למשל את החילוף שוי"ב וחז"ר בסדור יסוד מלכות עם פירוש משולב ומשובץ, שנערך ונסדר על ידי יוסף שלום הלוי וינפלד, ומדפס בירושלים בשנת תשנ"ו על ידי הוצאת אשכול. אותיות גדולות, והרוח בין שורה לשורה הוא גדול. ברווח זה שילב וינפלד את פירושו באותיות קטנות. הסידור ופירושו של וינפלד מנוקדים. בברכת תשובה הוא פירש את המלה השיבנו שבראשה: "הטה נא את לבנו", ואת המלה והחזירנו: "ועורר אותנו לשוב", ואת המלים הרוצה בתשובה: "החפץ שישובו אליו בתשובה" (עמ' קנז). המלים המחזיר שכינתו לציון פורשו: "המשיב את השכינה הקדושה לעיר הקדש" (עמ' קסח). והמלים ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים פורשו: "מודה אני לך ה' על שאתה משיב את הנשמות אל הגופים הרדומים המתעוררים משנתם (עמ' ט). גם פרשיות התורה, כמו פרשת העקידה הנאמרת אחר ברכות השחר ולפני פסוקי דזמרא פורשו על ידו - ו"וישב" נתרגם ויחזר" (עמ' מח). אבל בסדור הגרי"א אשי ישראל ניסו לפשר ביניהם. בסדור נדפס הפירוש אבני אליהו, דברי מרן הגרי"א זלה"ה ובנו הגאון ר' אברהם ז"ל ע"ד הנגלה, מקורים ומראה מקומות לכל התפלות, נלקט ונסדר ע"י נכדו אליהו בהר"א לאנדא. ושם נכתב: "השיבנו אבינו לתורתך והחזירנו בתשובה שלמה לפניך". כמ"ש (בשבת פח.). בשעה שעלה משה למרום אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה מה לילוד אשה בינינו וכו' א"ל הקב"ה למשה משה החזיר להם תשובה. הלשון כפול חזרה ותשובה הם כפל הענין במלות שונות, ויש בהם הבדל: בעת שהאדם אינו חפץ להחזיר בתשובה לשואלו, אז הם רחוקים בשני מרחקים איש לדעתו מקצהו; וכאשר יאות האדם לבוא על דעת אחת שחבירו יודה לדברו, אז הוא מחזיר עצמו להשיב את דעת חברו לדעתו בתשובה נצחת, או מודה ועוזב קצת מדבריו עד שחבירו עוזב ג"כ קצת מדעתו ויתלכדו בדעה אחת ולא יתפרדו. וזהו בתשובה שלמה לפניך - שיתקרבו הלבבות שנעשה תשובה שלמה לפניך ונקריב בחצריך ונשכך באהליך ותשוב תשיש עלינו להטיב אותנו כקדם - 'בא"י הרוצה בתשובה'".

74 מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א, ערך חזר בהערות.

75 תשובה מצוי במקרא (איוב כא, לד) ומשמעה הוא החזרת הדבר לראשיתו. השואל או האומר נמצא תובע את חברו. חברו חב לו דברים על שאלתו. התשובה עושה את השואל והמשיב שווים, וכמו לא נתבעה תביעה ולא נשאלה שאלה, שאין אחד מהם יתר על חברו. ומכאן עולה תמונה של ניצוח דברים על ידי שאלה ותשובה, ומנצח הוא מי שאין לשאלתו תשובה.

הארמית,⁷⁶ ואנו מוצאים אותו במשמע של חרטה והתנתקות מן החטאים - חזרה בתשובה. בתוספתא סנהדרין מוצאים אנו בפ"ה שימוש רב בפועל חז"ר, כמו חזרה מהסכמה: "אמי לו: נאמן עלי אבא נאמן עלי אביך נאמן עלי שלושה רועי בקר - יכול לחזור ב"י (ה"א). ושם שונים אנו: "המשחק בקוביא... אין יכול לחזור בו עד שיקבל שישבר את פסיפסיו ויחזור בו חזרה גמורה". "חזרה גמורה" בא שם ארבע פעמים, כלומר חזרה שאין בה רמיה. ולהלן שם בא הביטוי "חזרת ממון" ו"חזרת דברים".⁷⁷ חזרה נקשרת כאן עם ממון ועם דברים. פירוטו אילו צירופים אפשריים יש לחזרה - חזרת ממון, חזרת דברים וחזרה גמורה. ואם כן יש גם אפשרות לחזרה בתשובה. אין לראות בכך ביטוי שנוצר על ידי הוספת הפועל חז"ר לשם תשובה, והעדפתו על הפועל עשי"ה או קב"ל או פת"ח או את החלפתו בהם, אלא שם עצם - חזרה - הדומה לתשובה, שמשך אליו לוואי, תשובה, והיה לחזר⁷⁸ בתשובה.

76 אריה ליב'ן שלמה גורדון כתב על התיבה 'וחזירנו' שבברכת תשובה: "ודע כי בנוסח הספרדי מנהג כפא וקראסוב נמצא עוד דבר חדש, מה שלא ראיתי דוגמתו בשום נוסח בעולם, הם מחזירים בשני מקומות את הפעל חזר הארמי להפועל שוב העברי, ותחת החזירנו בברכה זו והמחזיר בברכת העבודה הם אומרים והשיבנו, המשיב. אבל יגעתי ומצאתי את המקור לתמורה זאת, ונדע לי בבירור כי לא ממקום טהור הוא נובע. הסדור הזה ראה אור הדפוס בפעם הראשונה בשנת תצ"ה, ועד העת ההיא היה נמצא בידי מתי מספר מקהל מתפלליו בכתב, כסדור התימנים עד שנת תרנ"ד. בשנת תצ"ב התנדב אחד הגבירים מעדתם, ושמו ר' משה כוכוז, והדפיסו מחדש בעיר קלעא בדפוסם של האחים בני מקרא אפדה ירקא ושבת ירקא, תחת השגחת המגיה הרבני כה"ר אליעזר ב"ר ישכר לכנו. והאחים הללו, בעלי הדפוס, השונאים מימות עולם את התלמוד ואת סגנונו, השתמשו בלא ספק במקרה הבא לידם וישלחו יד במלאכת רעיהם ויצא העגל הזה. ובהיות הנוסח בלתי מפורסם עדיין בימים ההם, עלתה בידם להוליך רבנים שולל. ולאסונם לא שמו לבם רק לעקר התפלה ולא להוספות, ולפיכך שכחו לתקן בברכת אלקי נשמה ולהחזירה בי, המחזיר נשמות, והניחום כמו שהם, גם זו לטובה. ואחרי עבור חמשים ושמונה שנים כבר התרגלו הלשונות בפי העם והחזקו ללשונות מקובלות אצלם. וכשנדפס הסדור ההוא בשנת תקפ"ג פעם שנית, כבר ספו תמו גם מעט הסדורים הכתובים שנמצאו בידי העם מן קדמת דנא. לכן אין לתמוה על העוסקים במלאכת ההדפסה השניה בעיר מעזירוב, בדפוסו של הגאון האב"ד דשם, שלא שמר לבם לתקן את הדבר" (סידור אוצר התפילות א, ווילנא תרפ"ה, עמ' קסז).

77 ה"א וה"ב צוקרמאנדעל, עמ' 423.

78 חז"ר משמש גם במשמע של נסיגה, כלומר חזרה לעשיית חטא. בבבלי עבודה זרה ז, א, שנו: "יכולן שחזרו בהן, אין מקבלין אותן עולמית - דברי ר"מ. ר"י אומר: חזרו בהן במטמוניות, אין מקבלין אותן; בפרהסיא - מקבלין אותן. א"י: עשו דבריהם במטמוניות, מקבלין אותן; בפרהסיא - אין מקבלין אותן. ר"ש ור' יהושע בן קרחה אומרים: בין כך ובין כך מקבלין, שנאמר שובו בנים שובבים. א"ר יוחנן: הלכתא כאותו הזוג". נחלקו המפרשים במה מדברת הברייתא, שמקורה בתוספתא דמאי פ"ב, האם בגולנים ובעמי ארץ, וכדעת רש"י; או בעמי הארץ החשודים על שביעית ומעשרות שקיבלו עליהם דברי חברות, כדעת התוספות. רש"י

אחר כך הזדווג לו תשובה והיה לביטוי הנפוץ 'חוזר בתשובה'. אגב כך עולה אישור לסוברים שהברכה "המחזיר שכינתו לציון" היא בבליית ומאוחרת יותר מן הניסוח "שאותך ביראה נעבוד". וכיוצא בזה בברכת תשובה, שהובאה בה הבקשה "החזירנו בתשובה שלמה לפניך", ועל פיה "אבינו מלכנו החזירנו בתשובה שלימה לפניך".

נוסח ברכת שיבולי הלקט בברכת התשובה הנזכר לעיל ישמש לנו דוגמה מתקופה מאוחרת יותר לזליחה של עשה תשובה לעיבודה חזר בתשובה. "מצאתי אגדה מאי על הסדר זה סדר עולם, שכך מצינו י"ח ברכות של תפלה מעולם היו מתקנות זו אחר זו. כיון שבאו אנשי כנסת הגדולה כללום ותיקנום כסדרן כשניצול אברהם... בא"י מגן אברהם, כשנעקד יצחק... כשעשה ראובן מעשה בלהה פילגש אביו נקנסה עליו מיתה, מיד חזר בתשובה, דכתיב וישב ראובן אל הבור, אמר ר' יוחנן שחזר בתשובה וחיה, דכתיב יחי ראובן ואל ימות וגומ'. מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י הרוצה בתשובה"⁷⁹... כשעשו ישראל המשכן וירדה שכינה ושכן בו בין שני הכרובים, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י המחזיר ברחמיו מהרה שכינתו לציון". אבל בבבלי נאמר: "ראובן מנלך דאודי? דא"ר שמואל בר נחמני, אמר ר' יוחנן: מאי דכתיב יחי ראובן ואל ימות וזאת ליהודה? כל אותן שנים שהיו ישראל במדבר, היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון, עד שעמד משה וביקש עליו רחמים. אמר לפניו: רבש"ע, מי גרם לראובן שהודה? יהודה - וזאת ליהודה. מיד שמע ה' קול יהודה"⁸⁰. ובספרי: "יחי ראובן ואל ימות - שעשה ראובן תשובה"⁸¹.

פירש, שהגולנים שחזרו לגולנותם אין מקבלים אותם עולמית, לדעת ר"מ; אבל ר"י סבר שאם חזרו לסורם בהחבא, אבל בפרהסיה הם מעמידים פנים, אין מקבלים אותם; ואם הם חזרו לסורם גם בפרהסיה ואין הם מעמידים פנים כלל, מקבלים אותם. ויש ההופכים את דעת ר"י. בעלי התוספות פירשו, שהברייתא מדברת בעמי הארץ, שקיבלו עליהם דברי חברות וחזרו לסורם.

79 ס"י יח: "כיון שהרהר ראובן לעשות בבלחה פלגש אביו, נקנסה עליו מיתה בידי שמים. מיד חזר בתשובה, שנאמר וישב ראובן אל הבור - אל תקרי אל הבור, אלא אל בורא. אמר ר' יוחנן: מלמד שעשה תשובה ונכתב לחיים, שנאמר יחי ראובן ואל ימות. פתחו מלאכי השרת ואמרו: ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה" (מדרש י"ח ברכות, שפירל, פירושים מן העקידה, ספר אברהם וויס, עמ' תקס וע"י שם במבוא, עמ' תקנג, על נוסחותיו; הובא אצל י" זקוביץ וא' שנאן, מעשה ראובן ובלחה, האוניברסיטה העברית, מפעלי מחקר של המכון למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ד, עמ' 42).

80 סוטה יח ובמקבילות ב"ק צא,ב, מכות יא,ב. וע"ע במדרש י"ח ברכות בהערה שלעיל.
81 פיסקה שמו, וע"י שם לעיל פיסקה לא, וע"י גם בירושלמי סוטה טז סע"ד, ובב"ר עמ' 1216.

מכאן ואילך שימש הצירוף חז"ר ותשוב"ה הרבה אצל מי שיצא לדרך אחרת, הניח את בית אבותיו ומסורתו מאחריו ויצא הימנה, ושב וביקש בביתו את דרכו כבראשונה.⁸² היפוך על דרך הקיצוב ארע לו לביטוי בימינו, שהוציאו ממנו את המלה תשובה והניחו בו את היפוכה, שאלה, ויצרו 'חוזר בשאלה'. ואף ביטוי זה הולך ומתעצם ונדרש יתר על ראשיתו.

82 שו"ת הגאונים שערי צדק ג, ש"ג, סי' ג, שו"ת הריטבא סי' קנט, שו"ת הרי"ד סי' נח, תרומת הדשן ב (פסקים וכתבים) סי' קפד, שו"ת מהר"ם מרוטנברג ד (דפוס פראג) סי' אלף כ, שו"ת מהרי"ק סי' פה, קס, שו"ת מהרי"ל סי' עב, שו"ת מהר"ם מינץ סי' ק"ג, שו"ת יכין ובעז ב סי' לא ועוד.